

Невротична релігійність: генезис, феноменологія і перспективи взаємодії в рамках православної традиції

Протоіерей Павло Великанов

Резюме

Невротична релігійність є проблемою, пов'язаною з комбінацією релігійної віри та певних психологічних розладів людської особистості. Незважаючи на свою поширеність, у контексті православного пастирського богослов'я та релігійної антропології невротична релігійність все ще залишається недостатньо дослідженим явищем. У даній статті автор пропонує аналіз генези та феноменології невротичної релігійності, побудований таким чином, щоб спростити його богословський розгляд. Автор визначає перспективи богословського розгляду даної проблеми та основні пастирські методи, необхідні для годування людей із невротичною релігійністю. Методологія автора включає звернення до класичних джерел з даної проблематики, насамперед до робіт З. Фрейда, К. Юнга, К. Хорні та С. Пфайфера, які розглядаються в контексті досвіду сучасних православних дослідників, таких як прот. Андрій Лоргус, І. Корнаракіс, М. Філоник та Н. Скуратовська.

Ключові слова: невротична релігійність, невроз, пастирська психологія, пастирське богослів'я, сповідь, духовництво

Введення

Слово «невроз» запозичене з французької мови, де «nevrose» утворено від давньогрецького νεῦρον, тобто «нерв» [1].

Самуель Пфайфер пропонує узагальнений опис неврозів. Це психологічні розлади з певними симптомами хвороби, такими як тривога, манія, компульсивність, депресія, істерична гіперчутливість з певними особистісними ознаками, такими як комплекси, невпевненість, емоційна нестабільність і скрупульозність [2]. Невроз також може бути визначений як психологічна криза, при якій людина відчуває розлад своєї особистості, порушення розумової діяльності і емоційних проявів, а в окремих випадках — соматичні розлади. На відміну від більш важких психічних станів, неврози, як правило, не призводять до порушення соціокультурних

норм, але ускладнюють, іноді суттєво, соціальні відносини і можуть негативно позначитись на рівні професійної діяльності.

У ХХ столітті сталася значна зміна у розумінні природи неврозів. Якщо на початку століття І. П. Павлов визначав невроз як хронічне тривале порушення вищої нервової діяльності, викликане зіткненням процесів збудження і гальмування, патофізіологічними реакціями головного мозку [3], то пізніші психоаналітичні теорії в їх різних варіаціях (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, К. Хорні, В. Франкл та ін.) розглядали невроз насамперед як наслідок глибокого психологічного конфлікту, причому спектр причин, або, точніше, «конфлікуючих сторін», дуже широкий — залежно від загальної концепції тієї чи іншої школи.

Визначення та ознаки невротичної релігійності

Невротична релігійність, а також токсична віра [4], (термін, введений С. Артерберном

Протоіерей Павло Великанов, кандидат богослів'я

та Дж. Фелтоном і більш поширений у США) або еклезіогенний невроз [2] (термін, введений в науковий обіг берлінським гінекологом Е. Шетцингом в середині ХХ століття, також еклезіоморфічний розлад (О. Пфайфер) — в основному в європейській психіатрії) — є поняттями в психології та психіатрії, що розкриває причинно-наслідковий зв'язок між релігійною вірою (або релігійним вихованням) та розвитком невротичних розладів [2]. Цим поняттям описують різноманітні явища та чинники у релігійному житті людини, що надають негативний вплив на його психологічний стан та психічне здоров'я.

Прп. Порфирій Кавсокалівіт у властивій йому емоційній манері дуже добре описує невротичну релігійність. Він каже, що суть християнства — це любов, натхнення, жадоба Божественного, і досягнення цього є природною потребою нашої душі.

Але для багатьох релігія — це боротьба, занепокоєння та стрес. Тому багатьох «релігійних» людей вважають людьми нещасними, бо бачать, у якому жалюгідному стані вони перебувають. І це справді так. Якщо не зрозуміти релігію в її глибині, якщо не жити нею, то релігія (благочестя) перетворюється на страшну хворобу. Настільки страшну, що людина втрачає контроль над своїми вчинками, стає безвільною і безсилою, відчуває занепокоєння і стрес, вона керується злим духом. Вона кладе поклони, плаче, волає, як би упокорюється, але вся ця смиренність є сатанинським дійством. Деякі з таких людей релігію сприймають як один із видів мук. У церкві вони кладуть поклони, хрестяться, кажуть: «Ми грішні, недостойні», але тільки-но вийдуть на вулицю, починають говорити хулу, якщо їм хтось хоч трохи докучатиме. Стає очевидним, що в них «оселився демон» [5].

Для невротичної релігійності характерним є поєднання протилежних крайнощів у судженнях та поведінці.

Людина одночасно страждає від комплексу провини — і тут же відчуває перевагу над іншими через свою приналежність до «найправильнішої» (у деяких випадках — «єдино істинної») форми релігії (наприклад,

вона знає «єдиного справжнього старця», «самого молитовного батюшку» тощо). У такому стані відмова від самостійних суджень, індоктринація та залежність від зовнішнього авторитету розвивається одночасно з недовірою та зарозумілим відкиданням всього, що виходить із середовища, яке невротик вважає своїм. Звідси — невротичне занепокоєння недостатністю покаяння в «звичайній» Церкві та пошук «справжнього покаяння» в маргінальному середовищі «старчиків» та інших «неформальних» духовних лідерів. Заявлений перфекціонізм у сфері моралі супроводжується періодичним проявом крайнього аморалізму, який сприймається як «спокуса» на шляху до «досконалості». Смирення і покірність обраному авторитету поєднується із прагненням копіювати цей авторитет і як наслідок домінувати над тими, кого невротик вважає нижчими за себе.

Як пише ще один психолог, який вивчає феномен невротичної релігійності, Марина Філонік, для будь-якого невротика характерне «невротичне неусвідомлення», яке виражається як абсолютна впевненість у істинності своїх уявлень (різною мірою, залежить від тяжкості стану) — але коли «така людина потрапляє в авторитетну систему норм і правил із чітким розрізненням, „що є добре, а що — погано”, нерідко його наявні „неврози” закріплюються, що призводить до ще більшої особистісної несвободи» [6]. Подібне явище Філонік називає «феноменом підмін» — коли спотворення релігійного досвіду самою людиною не усвідомлюються як «підміни», а сприймаються як єдино правильні установки з погляду православного благочестя. «Праведне благочестя у поєднанні з ненавистю до всіх інакших може бути типовим прикладом такого роду підміни» — вважає дослідник [6].

Невротична релігійність може розвиватися у різних контекстах: в процесі індивідуального духовного пошуку, нетрадиційній релігійній структурі, а також в одній з традиційних релігій. Православна Церква, зрозуміло, не є єдиним чи унікальним контекстом для розвитку невротичної релігійності.

Передумови та умови формування невротичної релігійності

Ганс Кюнг виділяє такі причини формування «екклезіогенного неврозу»:

- Церковна система примусу з виправданням насильства «в ім'я Боже».
- «Сліпа слухняність» як абсолютна чеснота, що підтримує незаперечний авторитет кліриків.
- Репресивна практика сповіді, у якій сповідник за визначенням перебуває у становищі «жертви».
- Інфантилізм та залежність віруючих від духовенства як наслідок перших трьох причин.
- Постійне придушення та витіснення сексуальності.
- Принизливе ставлення до жінки.
- Вороже ставлення до науки та прогресу.
- Подвійність стандартів у сфері моралі та моральності щодо духовенства та простих віруючих [7].

У формуванні невротичної особистості ключове значення, зазвичай, має дитячий період, саме перші роки життя. Якщо дитина не отримала достатньої любові, уваги, ласки, у неї формується «базальна (базова, фундаментальна) тривога» замість «базальної довіри». Навколишній світ вона сприймає як загрозу, себе — самотньою, нікому не потрібною, безпорадною. Це глибинне, ірраціональне усвідомлення себе може залишитися на все життя.

Формування невротичного образу Бога багато в чому зумовлено саме дитячим досвідом. Ось що каже прп. Порфирій Кавсокалівіт: «Через батьків у дитячій душі утворюється такий стан, який накладає відбиток на решту життя. Їхня поведінка в майбутньому, їхні стосунки з іншими людьми залежать безпосередньо від життєвого досвіду їхніх дитячих років. Вони виростають, здобувають освіту, але у глибині своїй залишаються такими ж» [8].

На жаль, «занадто часто образ караючого Бога-Отця свідомо використовується як інструмент виховання, заради досягнення дисципліни, з далекосяжними негативними наслідками для релігійності підростаючої людини», — пише Г. Кюнг [7].

Примітний образ Бога, описаний одним із пацієнтів Пфайфера: «Я бачу Бога як величезну загрозу Істоту, яка постійно спостерігає за всіма моїми діями та думками. Я ні за що не зможу сховатися від Нього. Він вимагає відданості, святості і бути свідченням для Нього, але я відчуваю себе зв'язаним, без рук і ніг. Віра робить мене хворим!» [2].

Відчуття «покинутості», що сформувалося в ранньому дитинстві, нестерпне — тому для компенсації, «детоксикації», починають формуватися захисні механізми, щоб знизити тривогу і адаптуватися до життя. «Спілкуватися з батьками так, як хотілося б, не виходить, — пише Наталя Скуратовська, — ось і доводиться шукати способи спілкування, на які вони краще реагують. Одні реагують на плач, інші — коли за них чіпляються або на них висять, треті — коли воюють і трощать усе навколо. А якщо батьків не проймеш нічим, залишається одне: піти в ізоляцію, сподіваючись, що хоч так звернуть увагу» [9]. Непомітно для себе, батьки виявляються залученими до цієї гри — тим самим підтверджуючи глибинний страх дитини: ти стаєш потрібним і поміченим батьками тільки коли ти змушуєш їх до цього — такий, який ти є «неадаптивний» — ти їм не цікавий і не потрібний. Так починає формуватися у дитини «ідеальне „Я”», «хибна особистість, маска, яка приховує її від світу довгі роки» [9]. Хорні докладно розбирає процес появи цієї «личини», яка дозволяє приховати відчуття себе «справжнього» насамперед від себе самого, і тим самим утримує людину в стані втраченого контакту із самим собою — тільки не «уявним», а «справжнім» [10].

Як пише Хорні, невротик намагається «переплавити» у вищу істоту самого себе. Він ставить перед собою ним же створений образ «досконалості» і несвідомо говорить сам собі: «Забудь про ту жалюгідну істоту, якою ти є; ось яким тобі треба бути і бути таким ідеальним — це єдине, що важливо. Ти повинен бути в стані витерпіти все, зрозуміти все, подобатися всім, завжди бути на висоті» [10]. І це лише деякі з внутрішніх безжальних і непохитних приписів, які Хорні і називає «тиранією „треба”».

Що ж стається, коли у невротичної особистості відбувається неминуче відступ закликаючої благодаті?

«Ідеальне Я», що несвідомо сформувалося як захист від зовнішнього світу і від себе самого, набуває тепер особливого статусу: адже тепер цей ідеал — не самозваний, не самоіндукований, а з погляду самого невротика є богооткровенний, спирається на авторитет Святого Письма, святих отців і всієї Церкви. «Релігія, — пише сучасний грецький дослідник Іоан Корнаракіс, є відмінним способом для невротика стати крутішим за всіх, стати ще ідеальнішим. Вона (релігія) дає чітку систему розпоряджень, визнані рольові моделі поведінки, почуття переваги над невіруючими — і це дозволяє невротика почуватися успішним і визнаним» [11]. Штучно сформований образ особистої праведності чи навіть святості стає життєвою домінантою, при тому, що до конкретної людини вона майже не має жодного стосунку. Бажане видається за дійсне. «Фантастичний християнин створює образ себе, яким він хоче бути або яким він має бути», — зазначає Корнаракіс [11].

Напруга між ідеалом — фактично недосяжним (а це є одним із ключових показників невроту) і між очевидною «поганою гріховністю» (від якої нікуди не подітися) досягає свого апогею. У такому стані жити вже неможливо, і залишається одне: повірити в те, що цей ідеал майже досягнутий — за винятком деяких дрібничок.

«Токсичність» виникає тоді, коли «старій», не перетвореній внутрішній людині вдається «запакувати (втиснути)» в себе «нову», підпорядкувати її своїм колишнім шаблонам. Місце продуктивної внутрішньої напруги, яка виштовхувала людину у святість, займає контрпродуктивна, а по суті — руйнівна, токсична напруга. Вона може мати різний вектор напряму, залежно від типу невротизації: всередину себе («смирений тип»), може бути звернена зовні — на «ворогів» («зарозумілий тип» або на життя загалом («відставницький тип»). Душа, яка відчула смак Божественної благодаті, але не «переквашена» нею, за наявності «базальної

тривоги» легко може увійти в стан «короткого замикання» на собі самій і постійно отруювати життя нерозв'язним конфліктом між «вимогами „треба”» і образом «ідеального Я». Тому, з точки зору психотерапії, основним завданням є «відділення внутрішньопсихічного конфлікту від його «релігійної» системи оборони» [2].

Саме в стані токсичної релігійності яскраво проявляється пафос «викриття», «захисту чистоти Православ'я», «ревності про недоторканність традиції» тощо. Те, що в нормі є вторинним, похідним — у стані невроту посідає центральне місце. Замість старанного, тривалого і чесного пошуку Живого Бога, визнання з болем Його втрати в серці, духовної безпорадності та оголеності (як у ап. Павла — «похвалюсь своїми немочами» (2 Кор. 12, 5), «коли я немічний — тоді я сильний» (2 Кор. 12.10), відбувається «застигання» пластичної досі релігійності. Замість постійно живої, динамічної, чуйної, релігійності перетворюється на заляканий, жорсткий цементний мур з правил, канонів, звичаїв. Такій людині «все зрозуміло», вона не має здивувань, сумнівів, на будь-яке запитання є відточена відповідь. Тільки в «матриці» заздалегідь передбачуваних рішень невротик почуватися в безпеці, і все, що хоча б малою мірою здатне їх похитнути, поставити під сумнів, сприймається як зазіхання на святість і авторитет Церкви.

Оскільки у невротика втрачено контакт із самим собою, він постійно відчуває дефіцит схвалення, який через неусвідомлювані напруження неможливо задовольнити в принципі. Тому для нього — особливо «смиреного» та «зарозуміломстивого» — вкрай важлива соціально-значуща активність, регулярні публікації в соцмережах, поява в ЗМІ тощо. Йому життєво важливо «тримати руку на пульсі», відчувати, як його «віддзеркалюють» інші. Скуратовська говорить про те, що насамперед невротик вимагає від оточуючих захоплення, визнання переваги, прощення всіх його вчинків та підтримки у всьому. При цьому «людина в цьому стані не може навчитися визнавати свої помилки, бо найменша помилка ставить

під загрозу всю вигадану конструкцію — ідеальні люди не помиляються — і викликає панічний страх» [9].

Для кращого розуміння процесів, що відбуваються при формуванні невротичної релігійності, доречно навести наступний образ. Первинний релігійний «спалах» Одкровення не підпалив «дрова душі», що виявилися просоченими вологою «неврозу», а лише запустив процес «тління» — при якому чадний газ душі, що тліє, сприймається як підтвердження дії Божественної благодаті. «Фантастичний християнин, — пише Корнаракіс, — має певний досвід благодатних станів. І це стверджує його в тому, що він добрий християнин. Тому він і задоволений своїм духовним життям. У такому стані він не звертає належної уваги на падіння, що трапляються з ним. Він відпочиває в комфортному просторі своєї фантазії, відчуваючи себе християнином, хай і недосконалим, звісно, але принаймні непоганим» [11].

Непізнана, неопрацьована і тому некомпенсована невротичність при «відібранні благодаті» та глибокому «воцерковленні» може призвести до «оцерковлення» душевної травми, яка блокує можливість лікування. Рана душі, яка раніше була болючою і кричала про допомогу, може набути статусу «духовного діяння» і «виключного подвигу», який не всякий смертний може зрозуміти і досягти через винятковість образу «ідеального „Я”».

Якщо узагальнити безліч невротичних моделей поведінки, ми отримуємо такі типи: перший — «загарбницький», чи, як пише Хорні, «рішення захопити все навколо є покликом влади» або домінантою «Треба!»; другий — «покірний», вічно у всьому винний «безквитковий безправний пасажир» з яскраво вираженою домінантою «Не можна!»; і, нарешті, третій тип — «інертний» або такий, «що пішов у відставку», «капітулював», а це є несвідомою відмовою від активної участі в житті. Для третього типу характерна «відсутність серйозного прагнення чогось і огида до спонукань» [10]. А основна внутрішня установка зводиться до «наплювати», «яка різниця?», «Кому потрібні ці зміни?».

При формуванні неврозу у зв'язку з релігійністю ці моделі можуть легко трансформуватися в ту чи іншу видимість добродетельності. Наприклад, невміння вибудовувати стосунки з протилежною статтю, глибокий тваринний страх фізичної близькості, зумовлений травматичним дитячим досвідом, легко може трансформуватися в уявне «покликання до чернецтва». Невротична гордіня як один із різновидів адаптивної поведінки «загарбника» може стати джерелом нестримної «ревності» у подвигах, трудового бездоганного виконання правил та установлень. «Упадницький тип» може набути рис «ідеального послухника», який повністю відрікся від власної волі і пізнав смак невпинного «плачу про себе» та хворобливої залежності від духівника, який сприймається як єдиний «теплий», «люблячий», що дає право існувати.

У своїй книзі «Фрейд і майбутнє релігії» Г. Кюнг наводить ряд критеріїв, за якими відрізняють здорову релігійність від хворобливої. Здорова релігійність звільняє, а не поневолює; вона зцілює, а не шкодить; вона стабілізує, а не розхитує внутрішній світ людини; вона «є основою для істинної самореалізації і цілеспрямованого досягнення поставлених завдань як у особистому, так і суспільному просторі» [7]. Кюнг зазначає, що здорова релігійність сприяє прийняттю людиною самої себе без регресії, тобто без «відкату назад», сприяє особистісному зростанню, не пригнічує волю, але, приймаючи межі та розуміючи гріховність природи людини, забезпечує свободу вибору та відповідальність за збереження гідності та суверенності особи. Творча релігійність допомагає перемогти страхи та сприяє розвитку таких базових чеснот, як довіра, любов, підтримує дружбу та повагу до інших людей. Окремо Кюнг зазначає, що здоровій релігійності властиво розвивати чутливість та емоційність, творчі здібності, розширювати горизонти свідомості та спонукати до активної діяльності у напрямку справжнього гуманізму [7].

Дуже важливий критерій, який дозволяє відрізнити носія невротичної релігійності від здорової, це вдячність та її протилежність — невдоволення. Як було розглянуто вище,

невротик живе у просторі своїх уявлень про те, як «все має бути». І, оскільки реальне життя дуже відрізняється від його бачення, такий людині неможливо бути вдячною за те, що вона вже має «тут і зараз», чим вона вже є. Можна позначити дві крайні позиції, стосовно яких можна охарактеризувати людину як носія «токсичної» або здорової, релігійності. Це, з одного боку, позиція «вдячного прийняття» життя, обставин, свого внутрішнього стану, оточуючих людей з усіма їхніми особливостями, або «радісного кохання», і смирення, — тоді як протилежна позиція — це «вимогливе невдоволення», якому неможливо догодити і поруч з яким неминуха поява невиразного почуття провини, навіть коли для цього, здавалося б, немає жодних підстав.

Ознаки невротичних конфліктів при невротичній релігійності

Пфайфер виділяє кілька областей, у яких найчастіше відбувається невротичний конфлікт у релігійних пацієнтів [2]:

- Орієнтованість на конфліктні відносини, необхідність «захищати» віру.
- Конфлікт між ідеалами та реальністю.
- Конфлікт між «легалізмом» та християнською свободою.
- Залежність від Бога проти особистої відповідальності.
- Почуття провини як наслідок непереборної гріховності.
- Конфлікт між особистим переживанням несправедливості та сімейною (або церковною, общинною) лояльністю до несправедливості.
- Загальний тривожний стан, тенденція до зростання занепокоєння.

Для зменшення невротичної напруги використовується низка засобів, які необхідно розглянути у релігійному контексті.

Екстерналізація, самовідчуження

Перший засіб подолання або зменшення напруги — це відчуження від себе, винесення зовні внутрішніх переживань (екстерналізація), як «засіб підтримки ідеального образу, коли провини за всі недоліки або біди, що не вкладаються в цей образ, перекладається

на інших» [10]. У невротичній релігійності такими джерелами проблем стають не лише інші люди, а й біси («біс поплутав!»), самопроголошений стан невротика як «біснуння» — що, на його думку, знімає відповідальність, а також «цей світ» з усіма його спокусами та тотальним віровідступництвом.

Відчуження від себе, втрата здатності сприймати себе без призви «диктату „треба”», яка все спотворює, неминуче призводить до дефіциту цінності себе, що набуває особливого статусу в контексті аскетичних настанов православної чернечої традиції. Марина Філонік звертає увагу на те, що йдеться не про «низьку» або «високу» самооцінку, а про відсутність «безоцінного прийняття» себе самого, яка не вимагає наявності чи відсутності будь-яких досягнень та заслуг: душа сама собою має безумовну цінність, для невротика не очевидну. Дослідник говорить про цю проблему як «фундаментальну психологічну проблему», вирішення якої, як правило, призводить до вирішення безлічі інших, похідних від неї [12].

На жаль, у випадку з віруючими подібне оцінює мислення, де планка бажаного ідеалу поставлена вкрай високо, а самооцінка, відповідно, опущена низько, легко призводить до інтерпретації самою людиною такого невротичного стану, як смирення, яким треба дорожити і далі розвивати. Найбільш яскраво це проявляється в «смиреному» і «капітулюючому» типах неврозів. Без розуміння того, що це невротичний комплекс, а не смирення як найважливіша християнська чеснота, прогноз подальшого душевного стану такої людини буде несприятливим. У своїх крайніх проявах ця «підміна» може призводити до самокатування, ненависті до себе самого, аж до шкідництва — при цьому самим невротиком сприйматиметься як свого роду «свідчення» того, що він «на передньому краї» боротьби з «старою людиною» (ветхим человеком), що він «наслідує великих святих», і тому тепер він «на правильному шляху». Небезпека цього була добре помічена архієпископом Софронієм (Сахаровим), який на своєму особистому досвіді переконався у небезпеці подібної підміни:

«З благословення духівника один час при всякому збудженні в тілі я бив сам себе до кривавих синців, поки нарешті біль, дійшовши до серця, погашав і приборкував рух плоти. Але тепер залишив я цей спосіб з двох причин: по-перше, при хворобливому стані тіла та за відсутності у нас на Афоні спокус пристрасть блудна не так сильно докучає, а по-друге — цей спосіб при довготривалому та частому застосуванні сильно вражає всю нервову систему. Тож доводиться віддавати перевагу лише молитві. Один раз мало не вбив себе. Кавалком патики, що був у мене в руках, вдарив між ребер біля самого серця. Два тижні ледве рухався, ліва рука майже віднялася. Ложати було боляче, дихати також важко було. Але, слава Богу, оговтався» [13].

Як зазначає Філонік, дефіцит цінності себе призводить до хворобливого фокусування на собі і перешкоджає перенесенню фокусу уваги на Бога [12].

Невротична втрата контакту з собою призводить до залежності від авторитету або утворюється «співзалежність як чеснота», а це є ще одною невротичною «підміною», характерною для токсичної віри. У своїй монографії «Залежність — сімейна хвороба» [14] В. Д. Москаленко докладно розбирає феномен співзалежності у дисфункціональних сім'ях, проте відносини між невротичним духовним чадом та духівником нерідко будуються за таким самим «токсичним» шаблоном співзалежності. Як пише Філонік, відбувається «перейменування» невротичних симптомів термінами з аскетичної літератури: віктимність і культивация співзалежних відносин називається «християнською чеснотою жертвовної любові до ближнього» [12]. Але справа в тому, що ця «жертвовність» зовсім не є вільним і свідомим вибором людини. «Співзалежний не може не „рятувати“, інакше він опиниться в нестерпному мороці страхів, потужного почуття провини, відчуття своєї поганості та відсутності права на життя, невинуватної агресії, безпорадності» [12]. З цієї позиції найчастіше впливають співзалежні стосунки з духівником, які намагаються називати послухом. Замість «болісного дорослішання»

невротик вважає за краще перекласти відповідальність за своє життя, за свій шлях до спасіння на духівника, не розуміючи, що ним насправді рухає компульсивність, в основі якої лежить страх залишитися наодинці зі своїм справжнім «Я».

Фрагментарність

Наступний спосіб зняття напруженості — це фрагментарність, внутрішня роздробленість, а її наслідком є «суперечливість цінностей, які в цьому невротичу співіснують» [10]. Невротик не може відчувати і переживати себе як цілісність: він сприймає себе як набір не пов'язаних між собою частин [10].

Алекситимія

Марина Філонік говорить про одну з характерних при релігійному невроті «підмін» — про алекситимію (α — *приставка з негативним значенням, λέξις* — *слово, θυμός* — *почуття, буквально «без слів для почуттів»*). Алекситимія у випадку з віруючими невротиками обумовлена релігійною забороною на наявність почуттів, які не відповідають образу праведного християнина. Найчастішим прикладом є ситуація з роздратуванням — постійним супутником більшості сповідей, коли людина вважає гріхом, який потребує каяття, сам факт підсвідомого роздратування на неналежне. Такі переконання, на думку Марини Філонік, лише посилюють внутрішньоособистісний конфлікт, що може призводити до витіснення однієї сторони конфлікту у вигляді неусвідомлення своїх «гріховних» почуттів [12]. Наслідком цього стає «дефіцит самоусвідомлення» і подальше прогресування невроту при переконаності в тому, що у самої людини — на відміну від оточуючих — все в цілковитому порядку.

Головною причиною алекситимії при невротичній релігійності є глибоко прихована нелюбов до себе, страх зустрічі з собою справжнім, невіра та неприйняття себе безвідносно ідеалістичних установок [12]. Алекситимія допомагає провести несвідому «анестезію» душі, втікши від зустрічі із реальним «Я» в образ «фантастичного християнина».

Автоматичний контроль

Оскільки почуття для невротика є підвищеною небезпекою внаслідок їхньої спонтанності та непередбачуваності, потрібне особливе зусилля для «приборкання почуттів». Хорні називає це «автоматичним контролем», коли «через відчуження від себе та психічну фрагментарність зникає відчуття органічної єдності, необхідно підключити штучний контроль, щоб втримати особистість від розпаду на частини» [10]. Це є постійним «блокуванням» не лише прояву, а й наявності почуттів «заборонених» «ідеальним Я». «Невротик, — пише Хорні, — здатний відчувати співчуття до інших, до себе ж відчуття хоча б його краплю для нього є абсолютно неможливим» [10]. Дослідник зазначає, що залежно від типу неврозу можуть спостерігатися різні конфігурації, що піддається «автоматичному контролю», проте найчастіше про його наявність свідчать певні фізичні прояви у вигляді м'язової напруги при ході, позах, застиглому виразі обличчя, утрудненому диханні та інших соматичних проявах [10].

Слід зазначити, що не йдеться про «розпущеність» як альтернативу «автоматичному контролю». На відміну від здорового свідомого контролю своїх почуттів, який регулює крайні прояви, наприклад імпульсні спалахи гніву, «автоматичний контроль» керує самими почуттями, тримає їх «на короткому повідку». Аскетична установка на «недовірі своїм почуттям» — щоб не впасти в оману — при невротичній релігійності стає прекрасним обґрунтуванням для повної відмови в прийнятті будь-яких почуттів, якщо вони не пройшли перевірку згідно вимог «ідеального „Я”».

Перевага розуму

Ще одним способом зменшення внутрішньої напруги є домінування розуму над усім іншим. «Більше немає єдності — розум і почуття, розум і тіло, розум і Я, а є протиставлення — розум проти почуттів, розум проти тіла, розум проти Я» [10]. Як не парадоксально це може звучати, але саме серед страждаючих невротичною релігійністю найчастіше зустрічається крайня раціоналізація віри як такої, прагнення «втиснути» Божественне Об'явлення у чіткі

формули, схеми, описати та визначити відносини між складовими елементами віровчення. Звідси народжується агресія та нетерпимість до інших підходів, особливо якщо ці підходи знаходяться за межами суворої раціональності, як, наприклад, поетика, риторика, іконографія. Як можна раціоналізувати музику, образ, чи найголовніше для будь-якого християнина — складно сплетену з безлічі мистецтв живу тканину богослужіння? «У разі невротика, — пише Хорні, — розум, позбавлений дружельності, є прискіпливим глядачем, він більш менш зацікавлений, він більш менш садист, але він завжди відсторонений — ніби спостерігає за чужою людиною, з якою зіткнувся випадково» [10]. Зрозуміло, що при такому підході все, що тим чи іншим чином звернене до почуття, є передусім естетичними творами, і вони не знаходять відгуку та розуміння у невротика. Найбільший прояв раціоналізація знаходить у «зарозуміломстивого» типу, оскільки для нього розум є основним інструментом оволодіння, реалізації свого несвідомого «поклику влади»: для нього «привабливість життя полягає у владі над ним» [10] — відповідно, те, що не може бути «охоплено» раціональним інструментарієм, випадає зі сфери інтересу.

Перспективи богословського аналізу невротичної релігійності

Визначимо низку питань, які вимагають подальшого богословського осмислення.

Розуміння генези та природи «невротичної гордині» в концепції Карен Хорні ставить питання про правомірність засудження гордині як результат встановлення свідомої переваги себе перед Богом та оточуючим. Якщо в невротика гординя є насамперед захисним механізмом, який формується в ранньому дитинстві, причому саме сфері несвідомого тут належить головна роль, то гординя не є результатом вільного та свідомого морального вибору. Через обставини раннього дитинства, що сформували в дитині «базальну тривогу», нестримна спрямованість до влади і жага до приниження інших є компенсацією глибинного страху, який, як правило, самим невротиком може і не усвідомлюватися. Тому в даному випадку класичні засоби боротьби

з гординою такі, як прийняття ганьби, самодокори, послух — можуть тільки змінити форму гордині, не торкнувшись причин. Чи не звідси народжується те саме «смирнення понад гордість»?

Розгляд гріха як стану глибокої дезінтеграції, роз'єднаності душевних сил є ще одним перспективним напрямком для богословського осмислення. Розуміння неврозу як нерозв'язаного чи пом'якшеного компенсаторними захистами внутрішнього конфлікту дозволяє значно розширити розуміння гріховності, насамперед пов'язаної з поняттям «прабатьківського гріха», і зрозуміти, яким чином він передається від покоління до покоління.

Непросте питання, яке потребує усвідомлення та дослідження — як примирити вимоги заповідей Старого та Нового Завіту з невротичною «тиранією «треба»»? Яким чином може бути побудована траєкторія духовного зростання християнина, який має в анамнезі невроз, щоб «замість хліба не подати йому камінь» — не замінити звичайний невроз релігійним? Адже, як пише Хорні, невротик намагається бути у всьому відповідним «ідеальному „Я”» [10]. Але хіба не до такого ж «самозабуття» і «суворого дотримання ідеалів» закликає здебільшого священник, який вислуховує сповідь і духовно керує пасомим?

У формуванні образу «ідеального „Я”» чимале значення має література, читання якої створює основні переваги у сфері моральності. Наскільки правомірним є питання про вплив читання житійної літератури на формування невротичного образу «ідеального „Я”», фактично недосяжного для більшості — але при цьому однозначно «правильного» та високопривабливого?

Непросте питання, яке також потребує глибокого дослідження, пов'язане з характерною для неврозу ненавистю до себе. «Суттєвою характеристикою кожного невротика є те, що він воює з самим собою» [10], — пише Хорні. У цьому контексті важливо зрозуміти, яким чином співвідносяться невротична ненависть до себе і здорове, творче виконання заповіді Христа — «Той, хто лю-

бить душу свою загубить її; а хто ненавидить душу свою в цьому світі збереже її в життя вічне» (Ін. 12, 25) Примітно, що ненависть до себе в невротичному стані — процес несвідомий, або, вірніше, хибно усвідомлений, і тому в кращому разі безплідний, а найчастіше — руйнівний. Виконання Божої заповіді приносить духовний плід лише тоді, коли основою і метою цього діяння є спрямованість людини до Бога як джерела свого блага; це є «зовнішнім» мірилом у процесі діяння (рос.-делания). Несвідоме (механічне) і тим більше хибно усвідомлюване (невірно мотивоване) виконання заповіді не тільки не приносить духовного плоду, але може виявитися «служінням богам іншим», тобто пристрастям та порокам. Невротична «війна з собою», яка підміняє війну з гріхом, а часом і прямо веде до гріха — це яскравий приклад помилкового усвідомлення заповіді Христової про «погублення» своєї душі.

Якщо теорію Хорні та її систематизацію неврозів перенести в область релігійності, то можна побачити, як це робить Наталія Скуратовська [9], ось наступні чотири групи основних невротичних спотворень віри.

- 1) **«Релігія страху»** відповідає стану, який можна назвати «пішов у відставку». У цій групі переважає страх як домінуючий: страх перед зовнішнім світом, який лежить у злі; страх перед пеклом та бісами; страх перед начальниками, особливо коли вони перебувають в священному сані. У цьому стані людині властиво або «зменшуватися», «зникати», сховатися від небезпек, або, навпаки, постійно «заробляти» добрі ставлення, щоб не бути покараним.
- 2) **«Релігія влади»** відповідає «мстиво-зарозумілому» типу. Така людина сприймає свою приналежність до Церкви як «гарантію спасіння», а суворе і неухильне дотримання канонів, правил, традицій — як показник своєї «обраності» та інструмент для придушення інакодумців. Представникам цієї групи характерне почуття «переваги» над «зовнішніми», «нецерковними», ідеологізованість, з поєднанням прагнення до непідконтрольності та водночас — «непогрішності».

- 3) **«Релігія самоприниження»** або «смирений тип». Для цієї групи властиві відчуття власної «нікчемності», невротичних провин та сорому, безпорадності перед неминучим покаранням, прагнення до заподіяння болю як способу лікування від егоїзму. «Життя — біль, на завершення — смерть» — так можна було б коротко охарактеризувати світогляд цієї групи.
- 4) **«Релігія чудес»** або змішана з представників інших груп. На думку Скуратовської, тут переважає магічне мислення, відбувається постійний пошук чудес, знамень, «сильних старців», інших доступних інструментів «маніпулювання» Богом та святими.

Специфіка пастирської опіки людей з невротичною релігійністю

Останнє питання, яке слід порушити — це питання ролі духовного опікування в процесі формування невротичної релігійності. Досвідчений, розважливий духівник покликаний швидко розпізнати наявність тієї чи іншої деструктивної моделі у людини, яка шукає її духовного керівництва, і відмовитися дотримуватися правил її гри. Але для цього духівник сам повинен бути внутрішньо стійкий, мати добрий імунітет до психологічних ігор та маніпуляцій. Найважливішим показником адекватності духівника є розуміння ним самим власної душевної травматизації та механізмів її компенсації. В іншому випадку він ризикує не помітити, як сам опиниться залученим у деструктивні відносини, і, замість допомоги, спричинить ще більшу душевну шкоду.

«Коли невротик зустрічає сильну харизматичну особу, — зазначає прот. Андрій Лоргус, — ...для невротика це спосіб схопитися за цю людину, покластися на неї і сказати: веди мене, я такий грішний, нічого не знаю і не розумію, і мені треба, щоб хтось мене вчив і вів. Починається невротичне неофітство, в якому неофіт — інфантильна дитина. Він хоче, щоб його вели, але водночас боїться, що його покинуть, що йому не дадуть того, що він шукає, а дати йому не можуть, бо він нікому не вірить» [15]. Наслідком цього неминуче стає розчарування в духівнику чи наставнику, його заміна,

нове захоплення та нове перекладання відповідальності на іншого — і такий цикл буде повторюватися знову і знову.

Тиранія «треба» є одним із проявів невротичної релігійності, досвідченими духівниками взагалі виключається з «інструментарію» духовного життя. Геронда афонського монастиря Симонопетра Еміліан (Вафідіс) пише:

«У християнському житті немає жодних „потрібно“. „Потрібно“ — це розумовий висновок ... Слово „потрібно“ не цікає, не хвилює. Слово „потрібно“ дає відчуття рабства, відбиває бажання просуватися вперед. Слово „потрібно“ не приводить до Бога. Слово „потрібно“ відноситься до людської волі, до людського наміру, який, як ми всі знаємо, крихкий. ...Немає жодного „потрібно“. Тому я не можу відповісти на запитання: „Що потрібно тепер робити?“ Нехай душа рухається назустріч до Бога, спираючись на свої спостереження та відчуття» [16].

З «невротичною релігійністю» сьогодні можна зустрітися на будь-якій парафії. У певному сенсі — це доля всього людства після гріхопадіння — більшою чи меншою мірою. Однак, щоб не «покласти в руку камінь замість хліба» (Мф. 7, 9), необхідно розуміти специфіку духовного ведення невротичної особистості. Коротко це зводиться до таких правил.

Насамперед, необхідно уникати патологічних «зачіпок» між душевною травматизацією духівника та пасомого. Психічно міцний духівник може допомогти слабкому, травмованому чаду — але й внутрішньо стійкий послушник може надати не меншу допомогу у виході духівника із жорсткого кола співзалежності, відмовляючись грати у пропонувані ролі гри.

Слід навчитися приймати людину безумовно, такою, якою вона є — але при цьому не підтримувати невротизацію, не підливати масла у вогонь тривожності, і добре розуміти, що саме рухає людиною в той чи інший момент її життя: справжні потреби особистості — чи конкретні невротичні потреби.

Дуже важливим етапом душевного та духовного одужання є відокремлення духовних проблем, що перебувають у полі відносин між «я» і Богом, і психологічних —

у сфері відносин із самим собою та оточуючими людьми. Розділивши ці дві області, далі буде легше розібратися зі страхами, невротичною гординою та хибним смиренням — цією «бронєю», яка не дозволяє побачити та усвідомити джерело неврозу. Тільки таким шляхом можна навчитися тверезо бачити та приймати свої недоліки та переваги — не через призму «фантастичного християнина», а в реальності.

Висновок

Проведене дослідження дає підстави вважати, що богословське осмислення феномену невротичної релігійності є одним із важливих і перспективних. У роботі було проведено огляд основних теорій неврозів ХХ століття, починаючи з І. Павлова та закінчуючи К. Хорні. Були описані основні невротичні потреби і як вони знаходять своє задоволення у релігійному житті. Окрема глава була присвячена питанням формування невротичної релігійності та факторів, які мають на цей процес основний вплив. Було також порушено питання духовної опіки і позначений широкий спектр тем для подальшого богословського дослідження.

Невротична релігійність — явище насамперед психологічне, в крайніх проявах — психіатричне. Це хвороба, і тому подолати її лише духовними засобами неможливо.

Завдання священнослужителя: не лише зрозуміти, що перед ним перебуває людина з духовними проблемами, а й допомогти їй усвідомити необхідність кваліфікованої допомоги у спеціаліста або за неможливості такої, як мінімум, не посилювати її стан травмуючими пастирськими рекомендаціями. Ситуація може бути серйознішою, якщо невротичною релігійністю страждає сам релігійний діяч, що посідає головуюче становище у своїй структурі.

На жаль, сьогодні багато хто, переступаючи поріг Церкви, схильний сприймати Бога «інструментально». Вони йдуть до Нього за вирішенням своїх проблем, здебільшого душевних, не усвідомлюючи, що Христос пропонує щось незрівнянно більше, ніж стан душевного спокою, благодущності та відсутності тривоги. Архим. Еміліан (Вафідіс) пише:

«Якщо людина, вступаючи до монастиря, хоче побачити Бога або якнайшвидше стати святою, вона перебуває в полоні своїх очікувань, і шукає не Бога, а знамень. І тут варто замислитися, бо ми самі часто говоримо, що прийшли в монастир заради Бога, тоді як ми шукаємо свого. За нашими духовними прагненнями ховається якийсь евдемонізм, егоїзм, зверненість на себе, а не на Бога. Адже ми хочемо отримати благодатну втіху, відчутти на собі Божу поблажливість, відчутти радість, побачити Бога та Його славу» [17].

Література

1. Крылов Г. А. Этимологический словарь русского языка. СПб.: Полиграфуслуги, 2005.
2. Pfeifer S. Faith-induced Neurosis: Myth or Reality? // Journal of Psychology and Theology. 1994. Vol. 22. P. 87–96.
3. Позов А. Основы древнецерковной антропологии: в 2 т. Т. 1: Сын человеческий. СПб.: СПбГУ, 2008.
4. Arterburn S., Felton J. Faith that hurts, faith that heals. Nashville (TN): Thomas Nelson Publishers, 1991.
5. Порфирий Кавсокаливит, прп. Житие и слова. Малоярославец: Свято-Никольский Черно-островский женский мон-рь, 2014.
6. Филоник М. С. Психологический анализ феноменов искажений религиозного опыта // Консультативная психология и психотерапия. 2015. Т. 23. № 5 (89). С. 107–122.
7. Кюнг Г. Фрейд и будущее религии. М.: ББИ, 2013.
8. Порфирий Кавсокаливит, прп. Слова о воспитании детей. М.: Никея, 2011.
9. Роцения Д., Скуратовская Н. Все мы немного невротики // Православие и мир. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.pravmir.ru/vse-my-nemnogo-nevrotiki-otkudarodn-nevrotichnost-i-cto-s-ney-proishodit-v-tserkvi/> (дата обращения 01.10.2020).
10. Хорни К. Невроз и личностный рост: Борьба за самореализацию. СПб.: Восточно-европейский ин-т психоанализа, 1997.
11. Корнаракис И. Фантастический христианин в сравнении со святоотеческим человеком / коммент., пер. с греч. архим. Симеона (Гагатика). Ахтырка: Ахтырский Свято-Троицкий монастырь, 2016.
12. Филоник М. С. Психологический анализ феноменов искажений религиозного опыта: проблемы зависимости от авторитета и искажений образа Бога // Консультативная психология и психотерапия. 2016. Т. 24. № 5 (94). — С. 115–134.
13. Софроний (Сахаров), архим. Подвиг богопознания: Письма с Афона (к Д. Бальфуру). Сергиев Посад: СТСЛ, 2010.
14. Москаленко В. Д. Зависимость — семейная болезнь. М.: Ин-т консультирования и системных решений, 2014.
15. Лоргус А., прот. Интервью // Личный архив автора.
16. Эмилиан (Вафидис), архим. Слова и наставления. Печать истинная. Жизнь в Духе. М.: Храм св. мц. Татианы, 2006.
17. Эмилиан (Вафидис), архим. Благодатный путь: Толкование на житие преподобного Нила Калабрийского. Екатеринбург: Александро-Невский Ново-Тихвинский женский монастырь, 2018.